

Adoptie: een optie voor kind en gezin?

Rede uitgesproken door

Femmie Juffer

bij het aanvaarden van het ambt van
bijzonder hoogleraar Studie van Adoptie
aan de Universiteit Leiden op 1 februari 2002.

Speciaal voor Yaman

Mijnheer de rector magnificus, leden van de Raad van Toezicht van de Vereniging Wereldkinderen en leden van het Curatorium van deze bijzondere leerstoel, zeer gewaardeerde toehoorders,

Inleiding

Een kindertehuis in een ontwikkelingsland. Zaal nummer 5 bestaat uit twee gedeeltes: in één ruimte slapen de kinderen, in de tweede ruimte is het eet- en speelgedeelte. Behalve als er - zelden - buiten gespeeld wordt, zijn de kinderen altijd in deze ruimte te vinden. Het eten wordt in een centrale keuken gemaakt en naar de zaal gebracht. Omdat de verzorgsters ieder verantwoordelijk zijn voor tien tot twintig kinderen, kunnen zij nauwelijks tijd vrij maken om met hen te spelen. De baby's en peuters moeten overdag vaak lange tijd in hun bedje blijven, waarbij ze alleen contact kunnen maken met de kinderen in de bedjes ernaast. De baby's krijgen een fles, die, afhankelijk van de financiële positie van het kindertehuis, met meer of minder schepjes poedermelk is gevuld. Omdat er te weinig verzorgsters zijn om de kinderen op schoot te nemen, moeten baby's zelf drinken uit een fles die tegen een kussen is geplaatst. Zodra een peuter een lepel naar zijn mond kan brengen, wordt van hem verwacht dat hij zelf eet. Alle dagelijkse activiteiten, inclusief een collectieve zindelijkheidstraining op het potje, vinden plaats volgens een strak regime. Tijdens het speeluurtje mogen de kinderen, vaak zonder supervisie, spelen in de speelruimte waar maar weinig speelgoed ligt. De aankleding van de zaal doet denken aan een steriel ziekenhuis (Johnson, 2000, p. 119-125).

Vandaag is het een belangrijke dag voor Zaal nummer 5. Vandaag vertrekken er twee kinderen om geadopteerd te worden. De andere kinderen blijven achter. Zij zullen vandaag, maar ook morgen, weer lang in hun bedjes moeten blijven, weer weinig aandacht van de verzorgsters krijgen en weer weinig speel- en ontwikkelingsmogelijkheden hebben.

Sommige kinderen blijven achter in een kindertehuis, andere kinderen vertrekken om geadopteerd te worden. De vraag dringt zich op: 'Is adoptie een optie'? Dit brengt mij tot de twee vragen die centraal zullen staan in deze oratie: (1) 'Is adoptie een goede optie voor het kind?' en (2) 'Is adoptie een goede optie voor het gezin waarin het kind terecht komt?' Zijn kind en ouders gebaat bij adoptie? Kan het kind en kunnen de ouders rekenen op een redelijk normaal gezinsleven met voldoende mogelijkheden voor individuele ontplooiing of moeten zij rekening houden met verstoorde gezinsverhoudingen en ernstige gedragsproblemen? Moeten we geloven dat '50 procent van de adoptiekinderen mislukt', zoals ik eens te horen kreeg in een radio-uitzending?

Ik zal trachten een antwoord op deze twee vragen te vinden door adoptie vanuit verschillende invalshoeken te belichten: vanuit historisch perspectief, vanuit biologisch perspectief, vanuit maatschappelijk perspectief. We mogen ook de kinderen uit Zaal nummer 5 van ons kindertehuis niet vergeten. Hoe groeien zij op nadat de twee kin-

deren voor adoptie zijn vertrokken? Een vergelijking tussen geadopteerde kinderen en achtergebleven kinderen in een kindertehuis is zinvol en relevant. Immers, als de twee kinderen uit de vignette niet geadopteerd waren, zouden ze nog steeds in het kindertehuis wonen en er dezelfde ontwikkeling doormaken als de achtergebleven kinderen. Het is in ons vakegebied, de pedagogiek, een goed gebruik om niet te blijven stilstaan bij case-studies en beschouwingen. Vragen dienen ook empirisch benaderd te worden, met behulp van onderzoeksgegevens en meta-analyses. Antwoorden op vragen die het veld ons stelt, in dit geval de adoptiepraktijk en de samenleving, dienen bij voorkeur 'evidence-based', gebaseerd op onderzoeksuitkomsten, te zijn. Daarom volgt een empirische toets van de vraag of adoptie een optie is voor kind en gezin. Daarbij zullen de eerste resultaten worden gepresenteerd van een omvangrijke meta-analyse naar adoptie.

1. Adoptie in historisch perspectief

Waarschijnlijk hoef ik u geen beeld van adoptie anno 2002 te schetsen. Mogelijk heeft u persoonlijk of professioneel met adoptie te maken. Als dat niet het geval is, behoort een adoptiekind of een afstandsmoeder misschien tot uw familie- of kennissenkring. En als dat ook niet het geval is, kent u adoptie uit de krant of van televisie, bijvoorbeeld wanneer u in *'Spoorloos'* een rechtstreeks verslag ziet van een hereniging na twintig jaar van een geadopteerde en zijn geboortemoeder uit Indonesië, of wanneer u getuige bent van de eerste ontmoeting tussen een Chinese adoptiebaby en haar adoptieouders in *'Eindelijk thuis'*.

Hoe was dat vroeger, toen er geen vliegtuigen waren om in de steek gelaten kinderen naar een plek te brengen waar ze in een gezin konden opgroeien? Was adoptie in het verre verleden een optie voor ouders en kind?

Een van de oudste documenten over adoptie is gevonden op een kleitablet van ruim 4000 jaar oud (Naaktgeboren, 1988). In het oude Mesopotamië bestond het gebruik de tekst van een oorkonde of document in een stuk klei te drukken, bij ons bekend als spijkerschrift. In de Sumerische tekst op het bedoelde kleitablet is te lezen: 'Zijn vlees, zijn bloed is vreemd bloed, verplant uit de familie in een vreemd huis. Die geen vader en moeder heeft, die zijn vader en moeder niet kent, hij is in een kuil gevonden, van de straat is hij binnengebracht.' (Naaktgeboren, 1988, p. 78). De tekst gaat verder en we horen dat de man die het kind gevonden heeft, het aanneemt als zijn eigen zoon. Hij brengt het kind naar een voedster en zorgt voor zijn onderhoud, hij geeft hem de status van erfgenaam en laat hem een goed vak leren, het vak van schrijver. Het adopteren is ook definitief bedoeld: beschreven wordt dat ook al zou de man die het kind vond, nog tien zonen krijgen, dan nog zal het aangenomen kind de oudste zoon blijven, met de daaraan gekoppelde voorkeursbehandeling bij het verdelen van de erfenis (Naaktgeboren, 1988).

Oorspronkelijk was adoptie vooral bedoeld om een behoeftig kind te helpen, zoals het

zojuist beschreven verhaal over het opnemen van een vondeling goed illustreert. Het belang van het kind stond voorop en het eigenbelang van de adoptieouders speelde geen grote rol. Er zijn meer van dergelijke verhalen bekend uit de oudheid. Vaak worden in deze verhalen de signalen van het hulpbehoevende kind benadrukt. Door het uitzenden van deze signalen doet het kind in nood een beroep op de volwassene die toevallig in de buurt is. In het bekende Bijbelverhaal van Mozes in het biezen mandje bijvoorbeeld trekt de huilende baby de aandacht van de dochter van de farao. Uit medelijden ontfermt zij zich over het huilende kind en neemt hem als haar zoon aan. Uit deze verhalen wordt duidelijk dat adoptie in ieder geval een optie was voor een kind dat geen ouders had. Achtergelaten in een kuil, of drijvend in een biezen mandje op een rivier, in een dergelijke situatie zou een baby geen schijn van kans hebben om te overleven. Het kind, hulpeloos en aan zijn lot overgelaten, was dus meer dan gebaat bij adoptie. Adoptie was niet alleen een optie, sterker nog, zonder adoptie zou een kind het leven laten.¹

Was adoptie in het verre verleden ook een optie voor ouders, voor het gezin? Glassner (1996) beschrijft in het boek *'A history of the family'* dat adoptie een veelvoorkomende praktijk was in het oude Mesopotamië. Het was niet alleen mogelijk een zoon of dochter te adopteren, maar ook een schoondochter, een broer of zuster, of zelfs een vader. In het laatste geval kreeg men in ruil voor het onderhoud van de geadopteerde vader het recht om van hem te erven. Adoptie had ook verschillende functies: bijvoorbeeld het vrijkopen van slaven of het erkennen van buitenechtelijk verwekte kinderen.

Twee verschijnselen vallen op bij adoptie in het verre verleden. Ten *eerste* was het zeer gebruikelijk om een kind van een familielid aan te nemen als eigen kind, bijvoorbeeld als het kind wees was geworden. Dit is begrijpelijk wanneer men bedenkt dat kinderen in de traditionele culturen van vissers, landbouwers of nomaden werden grootgebracht binnen de 'extended family' of grootfamilie en niet binnen het kerngezin, zoals wij dat nu kennen (Naaktgeboren, 1988). De familieleden van het kind waren de eerst aangewezen personen om een kind op te vangen. Deze opvang binnen de familie is bijzonder, als we het relateren aan biologische aspecten van adoptie (zie hieronder: paragraaf 2) en aan de huidige adoptiewetgeving (zie hieronder: paragraaf 3). Het *tweede* verschijnsel dat opvalt bij adoptie in het verre verleden is dat ouders een kind adopteerden als zij ongewenst kinderloos waren, om zich op die manier te voorzien van een stamhouder of troonopvolger (Glassner, 1996). Ouders hadden in het verre verleden dus ook duidelijk baat bij adoptie: door een kind uit de familie te adopteren, kon een aan henzelf verwant kind in leven blijven. Ook konden ouders door te adopteren ervoor zorgen dat hun geslacht niet uitstierf en dat hun bezit of eigendom niet in gevaar kwam. Adoptie was in het verre verleden blijkbaar niet alleen een goede optie voor een kind zonder ouders, het was ook een optie, een goed alternatief, voor de ouders die een kind in hun gezin opnamen.

2. Adoptie in biologisch perspectief

We kunnen de vraag of adoptie een optie is voor kind en gezin ook vanuit biologisch perspectief benaderen. Is de mens uniek in zijn zorg voor andermans kinderen of komt dit gedrag ook voor bij aan ons verwante diersoorten? Beperken dieren hun ouderlijke zorg tot hun eigen jongen of kunnen zij zich ontfemen over andermans kroost?

Zoals de primatologe Sarah Blaffer Hrdy (1999) beschrijft in haar boek *'Mother Nature'* is er bij de zorg voor eigen en andermans kinderen sprake van een continuüm. Aan de ene extreme kant bevinden zich de diersoorten waarbij er kort na de geboorte een kortdurende periode is om zich te verbinden aan het nieuwe jong. Bij in kuddes levende dieren, zoals schapen, bestaat een dergelijke kritieke periode. Binnen enkele minuten na de geboorte zal het moederschaap de geur van het pasgeboren jong in haar geheugen prenten. Daarna zal zij elk jong dat anders ruikt, afwijzen (zie ook Naaktgeboren, 1988). De functie van dergelijk gedrag wordt duidelijk uit de omstandigheden waarin het schaap leeft: omdat bij deze soort elk jong meteen op eigen poten staat, moet voorkomen worden dat een vreemd jong uit de kudde de reserves - de moedermelk - aanspreekt waar het eigen jong recht op heeft. Aan de andere extreme kant bevinden zich diersoorten die, als het zo te pas komt, elk jong bemoederen. Bepaalde muissoorten die in familieverband nesten bouwen en jongen krijgen (maar ook vossen en wolven die in roedels leven), zullen gemakkelijk ongemerkt voor een vreemd jong zorgen als dat jong ongeveer even oud is als hun eigen jongen.

Primates bekleden een middenpositie op het genoemde continuüm van zorgen voor eigen en andermans kinderen. Er is bij de mens geen sprake van een kritieke periode net na de geboorte om zich te verbinden aan alleen het eigen pasgeboren kind, maar er is evenmin sprake van een automatische en onbeperkte moederdrang ten opzichte van andermans kinderen.

Overigens is het waard te vermelden dat in de jaren 70 de hypothese over een kritieke periode kort na de geboorte wel werd verdedigd door de kinderartsen Klaus en Kennell (1976). Volgens deze kinderartsen zouden moeders zich in de eerste uren na de geboorte hechten ('bonding') aan hun kind, en wat belangrijker was, het zou onomkeerbare negatieve gevolgen hebben als dit niet plaatsvond (de 'bonding' hypothese). In het debat dat volgde, werd dit standpunt fel bestreden door onder andere Eyer (1992), Lamb, en anderen (Herbert, Sluckin, & Sluckin, 1982; Lamb & Hwang, 1982; Leiderman, 1981; Sluckin, Herbert, & Sluckin, 1983). Na deze discussie wordt algemeen (en zelfs door Klaus en Kennell, getuige de herziene tweede druk van hun boek *'Parent-infant bonding'* in 1982) aangenomen dat er bij de mens geen sprake is van een kritieke periode in de ethologische zin van het woord².

De mens onderscheidt zich dus van diersoorten die alleen hun eigen kroost accepteren, zoals schapen, maar ook van diersoorten die ouderlijk gedrag vertonen - inclusief zogen - ten opzichte van elk jong dat ze in hun nest aantreffen. Deze middenpositie

houdt in dat mensenmoeders, net als apenmoeders, na de geboorte leren om hun eigen baby te onderscheiden van andere baby's - vooral op grond van geur en de manier van huilen - maar óók dat zij alle baby's en jonge kinderen, inclusief het kroost van anderen, aantrekkelijk (blijven) vinden (De Waal, 1996; Hrdy, 1999). Dit laatste, de aantrekkingskracht van en fascinatie voor jonge kinderen, maakt het mogelijk dat mensen in staat zijn om voor het kind van een ander, een adoptie- of pleegkind, te zorgen (zie ook Juffer & Rosenboom, 1997).

Het is interessant de zojuist geschetste dispositie van de mens, het biologisch in staat zijn om te zorgen voor andermans kinderen, in verband te brengen met de moderne inzichten uit de sociobiologie. Vanuit een neo-Darwinistisch evolutionair perspectief introduceerde Robert Trivers in 1972 het begrip 'parental investment', ouderschapsinvestering. Daarbij borduurde hij voort op de ideeën van Hamilton (1964) over 'inclusive fitness', de onbedwingbare neiging van de mens om zijn eigen genenpakket voort te zetten in toekomstige generaties (zie ook Dawkins, 1976), niet alleen door zijn eigen kinderen te helpen overleven, maar ook de kinderen van zijn familieleden (met een deel van zijn eigen genenpakket). Volgens Trivers (1972) is ouderschapsinvestering alles wat een ouder doet om de overleving van een kind te bevorderen, terwijl die zorginvestering de ouder tegelijkertijd afhoudt van het zorgen voor een ander kind (of in ieder geval die zorg vermindert), nu of in de toekomst. Omdat een biologische ouder 50 procent van zijn genen deelt met zijn kind, en omdat de meeste kinderen hun ouders overleven, zou de ouder een intrinsieke reden hebben om de zware en langdurige investering van opvoeding en zorg voor een kind op te brengen. Uiteindelijk zal dit kind namelijk de genen van de ouder doorgeven aan *zijn* kinderen in een nieuwe cyclus van reproductie en kinderen baren, en wel op een tijdstip dat de ouder zelf te oud is geworden om nog kinderen te krijgen of te verwekken. Op die manier kan de transmissie van de genen naar de volgende generatie worden veilig gesteld (zie ook Hrdy, 1999).

Het idee van ouderschapsinvestering in kinderen heeft verreikende implicaties voor het veld van de pedagogiek (zie ook Simpson, 1999). Het kan verklaren waarom ouders betrokken zijn en zich betrokken voelen bij de ontwikkeling van hun kinderen, waarom zij (veel) geld en (veel) tijd steken in de opvoeding van hun kinderen, en waarom zij zichzelf niet alleen figuurlijk maar soms ook letterlijk opofferen voor hun kinderen, bijvoorbeeld om hun leven te redden. Het is echter moeilijk onderscheid te maken tussen de genetische motieven voor ouderschap en de meer psychologische en pedagogische motieven. In de meeste gezinnen zijn kinderen immers genetisch verwant aan hun ouders en kunnen beide motieven niet van elkaar losgemaakt worden. Opvallend genoeg lijkt de theorie van Trivers niet te kloppen voor adoptie- en pleegouders: deze ouders zijn het levende bewijs dat de hypothese niet altijd opgaat: zij investeren in kinderen door voor ze te zorgen en op te voeden zonder enige genetische of verwantschapsrelatie met ze te hebben. En ouderschapsinvestering in kinderen

die niet je eigen genenpakket voortzetten, is evolutionair te kenmerken als verspilling en 'onaangepast' gedrag.

Vanuit dit perspectief zou mijn vraag 'Is adoptie een optie voor ouders?' ontkennend moeten worden beantwoord. Ouders zijn er immers niet bij gebaat de zware en langdurige investering van opvoeding en zorg op te brengen voor kinderen die niets van hun genenpakket kunnen doorgeven aan een volgende generatie.

Toch zijn er duizenden ouders, niet alleen in het heden maar ook in het verre verleden (zie paragraaf 1), die voor andermans kinderen zorgen. Vierduizend jaar geleden investeerden deze ouders door voor een kind gevonden in een kuil, de voedster te betalen en een opleiding tot schrijver mogelijk te maken. Anno 2002 investeren deze ouders door voor een kind dat te vondeling is gelegd in China de overtocht naar Nederland te betalen, om het hier in een draagzak rond te zeulen, op te staan voor nachtelijke huilbuien, weer later het naar school en vioolles te brengen, om uiteindelijk het onderspit te moeten delven in een discussie met een vijftienjarige over uitgaanstijden!

Dit suggereert op zijn minst dat er naast genetische motieven ook andere, mogelijk pedagogische motieven, bij ouders leven om voor kinderen te zorgen. Ik zou twee punten naar voren willen brengen die een mogelijke verklaring bieden voor de ouder-schapsinvestering door genetisch niet-verwante adoptie- en pleegouders.

1. De eerste verklaring kan gevonden worden in het verleden, toen de mens nog in kleine verwantschapsgroepen woonde. Omdat de leden van een dergelijke groep allemaal in enigerlei mate genetisch aan elkaar verwant waren, was adoptie of pleegzorg voor de overleving van de groep als geheel evolutionair aangepast gedrag. Door voor een verweesd kind te zorgen, kon de groep na enige tijd rekenen op een nieuw coöperatief groepslid die niet alleen zou meehelpen bij het verzamelen van voedsel of het verrichten van werk, maar die ook het genepakket van de groepsleden zou helpen overdragen aan een nieuwe generatie. Adoptie was voor zo'n verwantschapsgroep zeker een optie, de groep als geheel had baat bij het overleven van een kind dat geen ouders meer had.
2. De tweede verklaring is gebaseerd op de gehechtheidstheorie en het werk van Bowlby (1969, 1982). Bowlby stelde dat elk kind is toegerust met een biologisch gedragsstelsel dat erop gericht is de verzorging en bescherming van volwassenen uit te lokken. De signalen die een baby uitzendt, bijvoorbeeld huilen en lachen, zijn bedoeld om de verzorger te alarmeren respectievelijk te charmeren, en in beide gevallen is het de baby te doen om de aandacht van de verzorger (zie ook Murray & Andrews, 2000). In principe zullen baby's zich op hun biologisch eigen ouder richten. Maar in het geval dat deze ouder er niet is, of plotseling voorgoed verdwenen is of lijkt te zijn, zullen baby's zich met dit signaalgedrag richten op andere of vervangende verzorgers (Robertson & Robertson, 1989). Want om te kunnen overleven zijn baby's afhankelijk van een volwassene die ingaat op hun signalen, hen verzorgt en hen een veilig gevoel geeft in tijden van angst en spanning (Ainsworth, Blehar, Waters, & Wall, 1978; zie ook Langeveld, 1969³). Om hun signalen extra kracht bij te zetten, zijn baby's uitgedost met uiterlijke kenmerken die zeer aantrekkelijk zijn voor (bijna) volwassen soortgenoten, bijvoorbeeld hun relatief grote hoofd. Gelukkig voor de baby reageren mensen - en ook apen - vaak met verzorgend gedrag op de signalen van een kind. Sarah Hrdy (1999) stelde dat apen en mensen zich zo bijzonder aangetrokken voelen door een baby dat zij het willen oppakken en verzorgen. En dit geldt evenzeer voor een biologisch verwante baby als voor de baby van een soortgenoot. Deze fascinatie voor baby's en jonge kinderen heeft tot gevolg dat (bijna) volwassenen zich gedragen als 'alloparents', hulpouders, die graag een handje meemoederen. Hrdy (1999) gaat zelfs nog verder door te veronderstellen dat dit meemoederend ('alloparentaal') gedrag evolutionaire waarde heeft. Door het babyaapje over te dragen aan een hulpouder, kan de moederaap op pad gaan om te foerageren, hetgeen in het belang is van haar eigen overleving én de overleving van haar kind. In dezelfde zin kan de moderne moeder haar kind overdragen aan de hulpouder in het kinderdagverblijf, terwijl zij zelf op pad gaat om in haar eigen onderhoud en

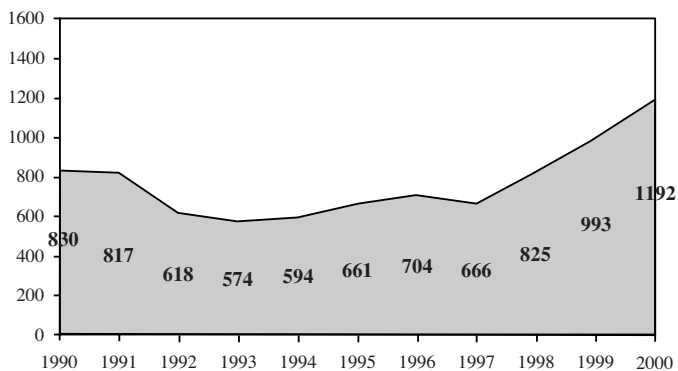
dat van haar kind te voorzien. Als we deze gedachtegang volgen, is adoptie misschien nog niet zo'n vreemde optie. De mens heeft het meemoederende, alloparentale, gedrag van adoptie- en pleegouders in zich. De signalen van een baby, en zeker die van een hulpeloos kind in nood, doen een sterk appèl op onze verzorgingdrang.

3. Adoptie als maatschappelijk verschijnsel

We kunnen adoptie ook bezien vanuit maatschappelijk perspectief. In Nederland is adoptie een relatief jong maatschappelijk verschijnsel. Tot 1956 was het uitsluitend mogelijk een kind als pleegkind op te nemen in een vervangend gezin. Vanaf 1 november 1956 werd adoptie bij de wet mogelijk (Meijdam-Slappendel, 1996). Tot het midden van de jaren 60 ging het daarbij voornamelijk om de adoptie van Nederlandse kinderen. Vanaf dat moment nam het aantal voor adoptie beschikbare kinderen in Nederland sterk af, terwijl de belangstelling voor de adoptie van een buitenlands kind sterk toenam (Juffer, 1993; Meijdam-Slappendel, 1996). Adoptie heeft de laatste decennia dan ook steeds meer de betekenis gekregen van adoptie van buitenlandse kinderen.

Het aantal buitenlandse adoptiekinderen neemt de laatste jaren wat toe (zie Figuur 1). Belangrijke landen van herkomst zijn onder andere China, Colombia, India, en Ethiopië. De meeste kinderen komen op jonge leeftijd naar Nederland: in het jaar 2000 bijvoorbeeld waren de meeste kinderen jonger dan twee jaar oud bij hun aankomst (Bron: Ministerie van Justitie, 2001).

Figuur 1 Aantallen buitenlandse adoptiekinderen geplaatst in Nederlandse gezinnen: 1990 – 2000 (Bron: Ministerie van Justitie, 2001)

Adoptie anno 2002 lijkt in ieder geval *kwantitatief* een optie, een alternatief: het aantal adoptieplaatsingen neemt toe en een groeiend aantal ouders meldt zich aan voor adoptie. Adoptie heeft haar plaats in de samenleving veroverd. Maar deze constatering is natuurlijk niet voldoende: het gaat er niet alleen om dat zoveel mogelijk 'thuisloze' kinderen een plaats in een gezin vinden. Het gaat er ook om dat adoptie een goede optie, een goed alternatief is voor alle betrokkenen. Zo dienen we ons af te vragen of adoptie een goede zaak is zolang er een risico is op kinderhandel en commerciële uitwassen. En we kunnen ons eveneens afvragen of adoptie een goede zaak is zolang een afstandsmoeder geen enkel contact wordt gegund met het kind dat zij heeft afgestaan. Het is terecht dat we ons druk maken om deze zaken: adoptie moet ook *kwalitatief* een optie zijn, een goed alternatief.

In dit verband wil ik twee ontwikkelingen niet onvermeld laten. De *eerste* ontwikkeling is het Haags adoptieverdrag van 1993 (in Nederland in werking getreden op 1 oktober 1998) waarbij regels zijn opgesteld die wereldwijd een correcte gang van zaken bij internationale adoptie moeten garanderen. Een groeiend aantal landen stemt in met deze regels door het verdrag te ondertekenen en te ratificeren (Selman, 2000). Een van de regels van het Haags adoptieverdrag is vormgegeven in het subsidiariteitsprincipe. Het principe houdt in dat de oplossing voor een kind zo dicht mogelijk bij huis moet worden gezocht, en pas als dat niet mogelijk is, dient er naar een andere oplossing te worden gezocht in steeds wijdere cirkels. Concreet betekent dit dat een kind bij voorkeur opgroeit bij zijn biologische ouders. Als dat niet kan, gaat de voorkeur uit naar het opgroeien bij familie of verwanten. Wanneer dat niet tot de mogelijkheden behoort, kan adoptie in eigen land worden overwogen. En pas als dat niet lukt, kan adoptie in het buitenland een uitweg bieden. Opvallend is dat de opvang door familie en verwanten al een belangrijke optie, een goed alternatief, bleek te zijn vanuit historisch en biologisch perspectief (zie paragraaf 1 en 2).

De *tweede* ontwikkeling is dat we ons steeds meer realiseren dat alle betrokkenen bij adoptie levenslang met elkaar verbonden zijn en blijven. Deze betrokkenen vormen samen de adoptiedriehoek: het adoptiekind, de afstandsouder (ook wel biologische ouder of geboorteouder genoemd) en de adoptieouder. In Nederland zien we dat de drie partijen hun identiteit aan het ontdekken en bevestigen zijn. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de opkomst van verenigingen voor geadopteerden, het ontstaan van een stichting voor afstandsmoeders, en de oprichting van belangenorganisaties voor adoptieouders. Daarbij blijft het gelukkig niet, het is mijns inziens een goede ontwikkeling dat er initiatieven worden ondernomen om de dialoog tussen de drie partijen van de adoptiedriehoek op gang te brengen. De uitgave van het *Adoptietijdschrift* en de oprichting van VAAN (Vereniging Aangaande Adoptiedriehoek Nederland) waarin de drie partijen én de professioneel betrokkenen zijn vertegenwoordigd, zijn hiervan voorbeelden.

Als we het hebben over adoptie anno 2002, is er nog een vraag, een heel brandende vraag, die vaak wordt gesteld door de drie partijen van de adoptiedriehoek, door

hulpverleners en professionals, en door het bredere publiek. Is adoptie een optie, een goed alternatief, gezien de problemen die ouders en kinderen kunnen verwachten? We weten dat de achtergrond van adoptiekinderen vaak aanleiding geeft tot zorg: vaak hebben deze kinderen verwaarlozing ervaren of mishandeling meegemaakt (zie ook Juffer, 1997; Juffer & Van Tuyl, 2001). Ook weten we dat het afgestaan-zijn en het geadopteerd-zijn vragen oproepen bij het opgroeiende adoptiekind en de volwassen geadopteerde. Leiden de gevolgen van een traumatisch verleden niet onherroepelijk tot grote gedragsproblemen bij het adoptiekind en tot een verstoord gezinsleven voor alle familieleden? En leidt het bewustwordingsproces van de adoptiestatus niet automatisch tot depressieve gevoelens en onzekerheid bij de geadopteerde? Hoe groot is de kans, het risico, dat adoptiegezinnen te maken krijgen met problemen? En weegt dit op tegen het alternatief: niet geadopteerd worden? Op de laatste vraag zal ik eerst ingaan, en daarvoor keren we even terug naar de case-study uit het begin.

4. Sommige kinderen blijven achter

Een kindertehuis in een ontwikkelingsland, zaal nummer 5. Sommige kinderen blijven achter, andere kinderen vertrekken om geadopteerd te worden.

Wat betekent het alternatief: niet geadopteerd worden? Hoe gaat het met de achterblijvers in een kindertehuis, hoe ontwikkelen zij zich?

Er zijn enkele recente studies die ik in dit verband wil noemen. Anne Spira en haar collega's uit Genève (Spira et al., 2000) onderzochten in een prospectieve, longitudinale studie de ontwikkeling van een groep kinderen die sinds hun geboorte in een Roemeens kindertehuis verbleef. De onderzoekers constateerden bij de baby's al op de leeftijd van acht maanden een ontwikkelingsachterstand: de kinderen functioneerden gemiddeld op een mentaal niveau van vier maanden. Deze achterstand lijkt blijvend te zijn: kinderen die 2,5 jaar in het tehuis hadden geleefd, vertoonden een ontwikkelingsniveau van een kind van 1,5 jaar. De kinderen werden ook geobserveerd tijdens sociale interacties met volwassenen en dat bracht aan het licht dat de kinderen een opvallend gebrek vertoonden. Deze kinderen misten elke vaardigheid om initiatief te nemen in interacties met anderen, waarschijnlijk omdat zij ondervonden hadden dat er (meestal) geen respons kwam. Een dergelijk gebrek aan initiatief of passiviteit kan vergaande gevolgen hebben voor de cognitieve en sociaal-emotionele ontwikkeling (zie ook Juffer, 1993; Riksen-Walraven, 1978; Van Aken & Riksen-Walraven, 1992). In de studie van Spira probeerden de onderzoekers ook wat te doen aan de geconstateerde achterstanden en gebreken. De interventie bestond uit twee componenten: pedagogisch onderricht aan de verzorgsters van het tehuis, en het opzetten van een pilot-afdeling voor baby's waarin meer mogelijkheden werden geboden om een selectieve gehechtheidsrelatie aan te gaan. Na acht maanden resulteerde de interventie in een bescheiden vooruitgang wat betreft het mentale ontwikkelingsniveau en het communicatievermogen van de baby. Bij een tweede meting nog eens twaalf maanden

later bleek de vooruitgang echter gestagneerd te zijn: de kinderen functioneerden op vrijwel hetzelfde (zeer lage) niveau als een jaar eerder.

Kaler en Freeman (1994) vonden vergelijkbare uitkomsten bij hun onderzoek in een Roemeens kindertehuis. Op een cognitieve ontwikkelingstest vertoonden de kinderen een zeer sterke achterstand. Geen enkel kind functioneerde op zijn eigenlijke leeftijdsniveau en 20 van de 25 kinderen functioneerden op een niveau dat gelijk stond met de helft van hun chronologische leeftijd. Evenals in de studie van Spira waren de kinderen opvallend passief. In het contact met volwassenen behaalden zij absolute minimumscores wat betreft hun initiatief in de interactie. Alleen in het contact met groepsgenootjes bleken de kinderen iets initiatiefrijker, maar ook daarin bleven zij achter bij leeftijdgenootjes die niet in een kindertehuis werden opgevoed.

Ook Hakimi-Manesh en collega's (Hakimi-Manesh, Mojdehi, & Tashakkori, 1984) voerden een interventieonderzoek uit, dit keer in een kindertehuis in Iran. De interventie bestond uit een dagelijkse portie extra aandacht en interactie met een volwassene, 5 minuten lang, 5 dagen per week, gedurende 6 weken. De uitkomsten wezen uit dat alle kinderen erg achter waren in hun ontwikkeling. Tegelijkertijd werd duidelijk dat de experimentele kinderen vooruitgingen, beter gezegd minder achteruit gingen, in hun ontwikkeling dan de controlekinderen die geen extra aandacht kregen. Het is verbazingwekkend dat het simpelweg verschaffen van extra menselijk contact in een lage dosering - slechts 5 minuten per dag! - al een direct merkbare invloed kan hebben op vroegkinderlijke ontwikkelingsachterstanden.

De studie van Morison en collega's (Morison, Ames, & Chisholm, 1995) bevestigt de hypothese dat sterke vooruitgang kan worden geboekt door het verschaffen van per-

soonlijke aandacht en stimulering. Kinderen uit een Roemeens kindertehuis die geadopteerd waren door Canadese adoptieouders, bleken na de komst in het gezin gemiddeld twee punten per maand vooruit te gaan op een ontwikkelingstest⁴. Er was dus duidelijk sprake van een inhaalgroei, een meer dan gemiddelde vooruitgang in ontwikkeling⁵.

Tot dusver beperkten de studies in kindertehuizen zich veelal tot het onderzoeken van het mentale ontwikkelingsniveau of de communicatieve vaardigheden van de tehuis-kinderen. In de studie die collega Van IJzendoorn recentelijk uitvoerde in samenwerking met de Griekse onderzoeker Vorria (Vorria et al., 2001) werd tevens een ander aspect van de sociaal-emotionele ontwikkeling onderzocht, namelijk de gehechtheid van de kinderen. Het onderzoek vond plaats in het Griekse kindertehuis Metera (vanuit dit kindertehuis werden overigens in de jaren 60 ongeveer 600 kinderen geadopteerd in Nederlandse gezinnen⁶). De 86 kinderen uit het kindertehuis vertoonden niet alleen een ernstige ontwikkelingsachterstand, zij waren ook opvallend vaak onveilig gehecht. De observatoren, die blind waren voor de kindertehuis-status van de kinderen, classificeerden 75 procent van de kinderen als onveilig gehecht (Vorria et al., 2001). Ter vergelijking: in normatieve groepen is ongeveer 35 procent van de kinderen onveilig gehecht (Van IJzendoorn, Goldberg, Kroonenberg, & Frenkel, 1992; Van IJzendoorn & Kroonenberg, 1988)⁷.

Tweederde van de Griekse kindertehuis-kinderen (66%) werd geclassificeerd als onveilig gedesorganiseerd gehecht (D-disorganized; Main & Solomon, 1990). In normatieve groepen is dit percentage 15 tot 20 procent (Van IJzendoorn, Schuengel, & Bakermans-Kranenburg, 1999). In vergelijking tot de andere onveilige gehechtheidspatronen (onveilig vermijdend gehecht en onveilig ambivalent gehecht; Ainsworth et al., 1978; van IJzendoorn, 1994) heeft gedesorganiseerde gehechtheid een ongunstige prognose, omdat het latere gedragsproblemen en psychopathologie voorspelt (Van IJzendoorn et al., 1999). Het is heel goed denkbaar dat kinderen in een kindertehuis door een tekort aan geborgenheid en sensitieve zorg (De Wolff & Van IJzendoorn, 1997) dagelijks angst ervaren, ook in de omgang met de verzorgsters (Schuengel, Bakermans-Kranenburg, & Van IJzendoorn, 1999; Van IJzendoorn, 1995).

Lichamelijke en medische risico's (Gunnar, 2000; Johnson, 2000), ontwikkelingsachterstanden (Rutter et al., 1998; Morison et al., 1995) apathische kinderen met een gebrek aan initiatief in sociale interacties (Kaler & Freeman, 1994; Spira et al., 2000), onveilige gehechtheid (Vorria et al., 2001) of gehechtheidsstoornissen (Rutter et al., 1999), de recente onderzoeken naar kinderen in tehuizen tonen overtuigend aan dat de opvoeding in een tehuis⁸ sterke nadelige gevolgen kan hebben voor alle domeinen van de (vroeg)kinderlijke ontwikkeling. Daarmee bevestigen ze de conclusies van eerdere pionierstudies van Bowlby (1965), de Robertsons (Robertson & Robertson, 1989), en Barbara Tizard (Hodges & Tizard, 1989; Tizard, 1977; Tizard & Rees, 1975). De Britse kinderpsychiater John Bowlby (1907-1990) die zijn leven lang geïnteresseerd was in de moeder-kind relatie en de verbreking van die band door tijdelijke of

permanente scheidingen (Bowlby, 1973, 1979, 1980; Van Dijken, 1998), schreef in 1951 in opdracht voor de Wereld Gezondheids Organisatie een rapport over 'thuisloze' kinderen (Bowlby, 1965⁹). Bowlby bezocht daarvoor diverse landen in Europa, waaronder Nederland, sprak er met mensen uit de praktijk en oriënteerde zich op de literatuur. Interessant is dat hij naast een uitgebreide studie naar de deprivatie van kinderen in tehuizen, ook een deel van zijn rapport wijdde aan de preventie van die deprivatie. Eén preventiehoofdstuk is gewijd aan adoptie en een tweede preventiehoofdstuk aan pleegzorg (Bowlby, 1965, p. 123-154). Waarom gaf Bowlby het adoptiegezin en het pleeggezin het etiket van preventie? Omdat volgens Bowlby (1965, p. 13 en p. 77) het voor een goede ontwikkeling van een kind noodzakelijk is dat het kind een warme, intieme en stabiele relatie heeft met een moeder of een 'vervangende ouderfiguur' (zoals wij het tegenwoordig zouden noemen). Een kindertehuis kan zich niet meten met een gezin. Een kindertehuis biedt simpelweg niet dezelfde dosis menselijk contact en ontwikkelingsstimulering die in een gemiddeld gezin vanzelfsprekend geboden wordt¹⁰.

De beantwoording van de vraag of adoptie als optie opweegt tegen het alternatief - niet geadopteerd worden en achterblijven in een kindertehuis - moeten we volmondig beamen. Vergeleken met de situatie in een kindertehuis kunnen we plaatsing in een adoptie- of pleeggezin beschouwen als een interventie in het leven van een kind dat te kampen heeft met achterstanden.

In zijn rapport over 'thuisloze' kinderen vroeg Bowlby zich af hoe vaak adoptie succesvol, zonder grote problemen, verloopt. Hij constateerde dat hij over te weinig onderzoeksgegevens beschikte om daarover een uitspraak te doen. Bowlby kende maar één onderzoek naar 50 geadopteerde kinderen in New York (Bowlby, 1965, p. 131).

Dit schreef Bowlby in 1951. Zo'n vijftig jaar later is dat totaal veranderd.

Tegenwoordig beschikken we over tal van nationale en internationale studies naar adoptie. Anders dan in de tijd dat Bowlby zijn beroemde rapport naar buiten bracht, kan de vraag of adoptie een goede optie is, nu empirisch worden beantwoord.

5. Sommige kinderen worden geadopteerd: een empirische toets

Dit brengt me bij de substantiële vraag: 'Is adoptie een optie, een goed alternatief, gezien de problemen die ouders en kinderen kunnen verwachten?'. Wij - mijn collega's Caroline Klein Poelhuis, Rien van IJzendoorn en ik - zijn op zoek gegaan naar een empirische beantwoording van deze vraag.

Volgens collega Marian Bakermans-Kranenburg is Nederland '*het land van tulpen, klompen, en meta-analyses*' (persoonlijke communicatie, september 1999). De Leidse gezinspedagogiek heeft inderdaad een bijzondere traditie op het terrein van meta-analyses naar opvoeding en ontwikkeling, in het bijzonder naar gehechtheid en preventieve interventies in gezinnen.

Bij een meta-analytisch onderzoek worden afzonderlijke empirische studies verzameld over een specifiek onderwerp, in dit geval adoptie, en samengevoegd tot één grote dataset om een totaal-effect te berekenen. Zo'n totaaleffect kan bijvoorbeeld de inschatting zijn van de kans dat een kind, geadopteerd in het eerste levensjaar, later gedrags- of leerproblemen zal laten zien. Deze inschatting is dan gebaseerd op duizenden geadopteerde kinderen die wereldwijd in de diverse adoptiestudies tot nu toe zijn betrokken. Daarnaast is het bij deze vorm van onderzoek mogelijk om het gevonden effect aan een nader onderzoek te onderwerpen, bijvoorbeeld door zwakke en sterke punten in het onderzoek aan te geven of door duidelijkheid te geven over welk aanvullend onderzoek nodig is. Verder kan een meta-analyse inzicht geven in de omstandigheden die een adoptie bijzonder risicovol maken of juist de meeste garantie op succes bieden. Een meta-analyse is bij uitstek geschikt om informatie bijeen te brengen en te bewerken als grondslag voor preventie, interventie en beleid.

In de medische wetenschap wordt sinds enkele jaren gesproken over 'evidence-based' geneeskundig handelen, en daarmee wordt bedoeld dat medische beslissingen worden genomen op basis van meta-analytische uitkomsten. Op dezelfde manier kunnen de resultaten van adoptiestudies een leidraad bieden bij het handelen in de adoptiepraktijk.

Bij een meta-analyse worden de kwantitatieve gegevens uit studies gebruikt om deze samen te voegen en zo een grotere dataset te creëren met meer 'power'. Mullen (1989) geeft aan dat de sterke punten van de meta-analyse in vergelijking tot een beschrijvende analyse, zijn terug te vinden in het op systematische wijze samenvoegen en vergelijken van onderzoeksuitkomsten. Daardoor is een meta-analyse nauwkeuriger, objectiever en beter replicerbaar. Bovendien kunnen de onderzoeksuitkomsten beter in verband worden gebracht met bepaalde studiekenmerken waardoor waardevolle informatie wordt verkregen voor mogelijk vervolgonderzoek of voor de praktijk. Een meta-analyse geeft een overzicht van uitgevoerde studies, de gevonden effecten, en verklaringen voor de gevonden effecten. Het legt tevens de vinger op methodologische problemen en hiaten binnen het aanwezige onderzoek.

Meta-analytisch onderzoek kan gericht zijn op het bepalen van het effect van een behandelingsmethode, bijvoorbeeld een meta-analyse naar interventiestudies in het kader van de gehechtheid van jonge kinderen (Van IJzendoorn, Juffer & Duyvesteyn, 1995), of een meta-analyse naar de effecten van een ouderprogramma (Klein Poelhuis, Van IJzendoorn, & Juffer, 2000). Ook is een meta-analyse geschikt om bijvoorbeeld de gevolgen van onveilige gedesorganiseerde gehechtheid in kaart brengen (Van IJzendoorn et al., 1999).

Een meta-analyse is óók bij uitstek geschikt om een antwoord te vinden op de complexe vraag of adoptiegezinnen veel problemen kunnen verwachten. Tenminste, als we meer studies en proefpersonen kunnen vinden dan Bowlby vroeger. En dat blijkt, zoals gezegd, gelukkig het geval te zijn.

Begin jaren 90 voerde Wierzbicki (1993) in Amerika een meta-analyse uit naar het

functioneren van adoptiekinderen, waarvoor hij gebruik maakte van 66 studies. Helaas maakte Wierzbicki in zijn inventarisatie geen onderscheid tussen binnenlandse adoptie en adoptie van buitenlandse kinderen, terwijl het voor Nederland en de andere landen opgenomen in het Haags Adoptieverdrag, van groot belang is meer te weten over de gevolgen van internationale adoptie. Ook nam Wierzbicki uitsluitend Engelstalige onderzoeksrapporten op, waardoor belangrijke Franse, Duitse, en Nederlandse studies werden weggelaten. Het was daardoor onmogelijk om na te gaan hoe de vergelijking uit zou vallen tussen bijvoorbeeld Europa (of Nederland) en niet-Europese landen, zoals Amerika, Canada en Australië. Bovendien maakte Wierzbicki geen onderscheid tussen klinische studies en studies uitgevoerd in de algemene bevolking. Deze twee soorten studies verschillen echter wezenlijk. In klinische studies gaat het bijvoorbeeld om het functioneren van geadopteerde versus niet-geadopteerde kinderen, waarbij beide groepen in een psychiatrische kliniek zijn opgenomen. Bij de tweede soort studie vergelijkt men het functioneren van een groep adoptiekinderen, die niet geselecteerd is op grond van een bepaalde problematiek, met een (gemachte) groep kinderen uit de algemene bevolking. Tenslotte bleken er sinds het verschijnen van Wierzbicki's inventarisatie veel nieuwe adoptieonderzoeken te zijn gepubliceerd. Reden genoeg om een nieuw meta-analytisch onderzoek te starten naar het functioneren van adoptiekinderen.

Tot nu toe hebben we ruim 135 bruikbare adoptiestudies kunnen opsporen. Anders dan in de tijd van Bowlby gaat het om tienduizenden geadopteerden over de hele wereld waarover gegevens bestaan. Deze ruim 135 studies vormen samen een omvangrijk meta-analytisch databestand, het uitgangspunt voor verder onderzoek naar het functioneren van adoptiekinderen. Het ligt in onze bedoeling dat er in de toekomst vragen worden beantwoord vanuit dit grote databestand. Caroline Klein Poelhuis zal in het kader van haar proefschrift afzonderlijke meta-analyses uitvoeren naar onder andere de cognitieve ontwikkeling (intelligentie en schoolprestaties) van adoptiekinderen en naar hun persoonlijkheidsontwikkeling.

Als we willen weten of adoptiekinderen veel problemen hebben, dan is de vraag die daar logisch op volgt: *'Vergeleken met wie?'*. Er zijn twee mogelijkheden: adoptiekinderen kunnen vergeleken worden met 'achterblijvers': kinderen die niet geadopteerd werden en achterblijven in het kindertehuis of in het oorspronkelijke gezin. Adoptiekinderen kunnen ook vergeleken worden met hun niet-geadopteerde leeftijdsgenootjes in de Nederlandse samenleving. Naar mijn mening zijn beide vergelijkingen relevant.

Als we willen weten of adoptie een optie, een goed alternatief is voor een kind dat anders in een kindertehuis of op straat zou opgroeien, dan is de *eerste* vergelijking het meest zinvol. We vergelijken het kind dan in feite met zijn eigen uitgangspositie: eens was hij zelf een kindertehuiskind of een kind dat op straat leefde. Deze vergelijking is in zekere zin ook de meest eerlijke: de adoptiekinderen worden vergeleken met andere kinderen die dezelfde achtergrond (van verwaarlozing, onderstimulering of mishan-

deling) hebben meegemaakt. De *tweede* vergelijking is een wat minder eerlijke: de adoptiekinderen worden vergeleken met niet-geadopteerde kinderen, terwijl die niet dezelfde beginpositie hebben gehad. Niet-geadopteerde kinderen zijn *niet* bij de geboorte gescheiden van hun biologische moeder, zij hebben *niet* in kindertehuizen of pleeggezinnen gewoond, zij hebben *niet* te maken gehad met achterstanden of tekorten. Toch is ook deze vergelijking relevant. Als we willen weten of adoptie een optie, een goed alternatief is voor toekomstige adoptiegezinnen in de huidige samenleving, dan ontkomen we niet aan deze vergelijking. Adoptieouders willen weten of zij meer dan collega-ouders geconfronteerd zullen worden met gezinsmoeilijkheden. Bovendien is deze kennis relevant voor beleidsmakers, voorlichters en hulpverleners. Ook dienen we ons vanuit ons verantwoordelijkheidsgevoel ten opzichte van de afstandsmoeder en het adoptiekind af te vragen: 'Kan een adoptiekind het bolwerken: thuis, op school, in de samenleving - gegeven zijn adoptieachtergrond?'. Omdat er nauwelijks of geen onderzoek is waarbij adoptiekinderen worden vergeleken met de 'achterblijvers' in het kindertehuis, zullen we ons in de meta-analyse vooral richten op de vergelijking met niet-geadopteerde kinderen. Het is echter goed om te blijven bedenken dat de vergelijking met de 'achterblijvers' wel eens heel anders zou kunnen uitvallen (zie ook paragraaf 4).

Het onderzoek naar de vraag of adoptiegezinnen veel problemen kunnen verwachten, is onderverdeeld in drie meta-analyses: een meta-analyse naar

1. externaliserende gedragsproblemen (zoals agressief gedrag)
  2. internaliserende gedragsproblemen (zoals teruggetrokken of angstig gedrag)
  3. de aanmeldingen bij klinische of hulpverleningspraktijken, zoals Riagg's.
- Mede op basis van eerder onderzoek (onder andere Wierzbicki, 1993) gingen we uit van de hypothesen dat adoptiekinderen meer externaliserende en internaliserende gedragsproblemen zouden hebben dan niet-geadopteerde kinderen en dat zij vaker aangemeld zouden worden bij hulpverleningspraktijken.

In Tabel 1 zijn de uitkomsten te vinden van de drie meta-analyses (Juffer, Klein Poelhuis, & Van IJzendoorn, in voorbereiding). De effecten zijn uitgedrukt in Cohen's d ¹¹. Bij deze meta-analyses zijn veel proefpersonen betrokken: bij de analyses van probleemgedrag ruim 110.000 tot 114.000, waarvan ruim 11.000 adoptiekinderen. De effecten zijn allemaal significant. Dit betekent dat adoptiekinderen meer externaliserend probleemgedrag laten zien dan niet-geadopteerde kinderen en ook meer internaliserend probleemgedrag. Bovendien doen adoptiegezinnen veel vaker een beroep op de hulpverlening dan biologisch verwante gezinnen.

In Figuur 2 is de hoogte van de effecten gevisualiseerd. Volgens Cohen (1988) zijn effecten zwak ($d = .20$), middelmatig ($d = .50$) of sterk ($d = .80$). Volgens deze criteria hebben adoptiekinderen wat meer internaliserend probleemgedrag dan niet-geadopteerde kinderen, er is sprake van een zwak effect¹². Bij externaliserend probleemgedrag

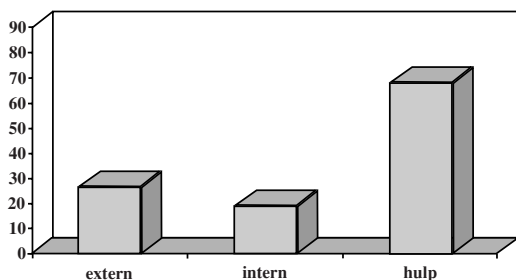
Tabel 1 Meta-analytische resultaten van probleemgedrag en aanmeldingen bij de hulpverlening

Aspect	Aantal studies	N niet-adoptie	N adoptie	d (effect)	95% betrouwbaarheids-interval
Externaliserend probleemgedrag	59	99.122	11.382	.27***	.21 - .34
Internaliserend probleemgedrag	58	103.015	11.398	.19***	.09 - .28
Beroep op de hulpverlening	28	65.434	1.785	.68***	.52 - .84

*** $p < .001$

kunnen we spreken van een bescheiden effect. Het effect bij het beroep op de hulpverlening is echter aanzienlijk hoger, er is sprake van een tamelijk sterk effect. Dat betekent dat er een duidelijke oververtegenwoordiging is in de vraag naar hulpverlening voor adoptiekinderen: vergeleken met biologisch verwante gezinnen melden veel meer adoptiegezinnen hun kind aan bij een hulpverlener of klinische praktijk.

Figuur 2 Verschillen tussen adoptiekinderen en niet-geadopteerde kinderen (effectgrootte)

Toelichting: extern = externaliserende gedragsproblemen; intern = internaliserende gedragsproblemen; hulp = beroep dat adoptieouders doen op de hulpverlening. De effectgrootte is uitgedrukt in d.

Een veel gestelde vraag over meta-analyse is: 'Als je verschillende onderzoeken bij elkaar voegt om tot één uitkomst te komen, vergelijk je dan geen appels en peren?'. Het antwoord is 'nee': bij de meta-analyses zoals wij die uitvoeren, worden de appels niet bij de peren gevoegd. Ik zal dat toelichten. In deze oratie staat de vraag naar het probleemgedrag van adoptiekinderen centraal. Om deze vraag meta-analytisch te

beantwoorden, halen we uit het grote databestand alle studies waarin probleemgedrag gemeten werd; de adoptiestudies waarin dit niet gemeten is, doen dus niet mee. De onderzoekers die wél probleemgedrag hebben gemeten, hebben dat vaak met verschillende instrumenten gedaan, bijvoorbeeld met de CBCL (Child Behavior Checklist; Achenbach, 1991; Verhulst, Van der Ende, & Koot, 1996) of met een andere gedragsvragenlijst. Toch gaan al deze instrumenten over hetzelfde construct, namelijk probleemgedrag. Om terug te komen op de metafoor van de appels en de peren: in de verschillende onderzoeken heeft men soms te maken met goudrenetten, soms met Elstars en soms met Golden Delicious, maar het zijn toch allemaal appels.

Het meta-analytische databestand biedt tevens de mogelijkheid om te onderzoeken of er onderlinge verschillen zijn in de zojuist besproken resultaten. Voordat ik bij enkele punten wat uitgebreider stil zal staan, wil ik één uitkomst kort aanstippen. In de meta-analyse waren sekseverschillen opvallend afwezig. Opvallend, omdat we die verschillen naar aanleiding van enkele studies wel verwacht hadden. Dan nu de punten waarbij ik wat uitgebreider stil zal staan.

Over de *aankomstleeftijd* van adoptiekinderen is al veel gezegd en geschreven (Juffer, 1998; Howe, 1997; Verhulst, Althaus, & Versluis-den Bieman, 1990b). In de praktijk willen veel aspirant-adoptieouders het liefst een zo jong mogelijk kind adopteren, bij voorkeur een baby of peuter jonger dan één of twee jaar. Bij kinderen met een aankomstleeftijd boven de twee jaar spreekt men al van een 'ouder' kind. Het blijkt soms bijzonder moeilijk te zijn om voor een dergelijk 'ouder' kind adoptieouders te vinden, en het komt helaas ook regelmatig voor dat deze kinderen niet geplaatst kunnen worden en in het kindertehuis moeten blijven. Is deze angst van ouders gegrond? Hebben dergelijke kinderen opvallend veel probleemgedrag? Uit de meta-analyse komt een genuanceerder beeld naar voren. Alle leeftijdsgroepen, ook de kinderen die als baby werden geadopteerd, hebben in hun latere leven wat meer kans op externaliserend probleemgedrag, vergeleken met niet-geadopteerde kinderen. Kinderen met een aankomstleeftijd ouder dan twee jaar hebben niet opvallend méér problemen.

Het is frappant dat bij internaliserend probleemgedrag - angstig of teruggetrokken gedrag - vooral de kinderen met een aankomstleeftijd tussen de één en twee jaar 'at risk' zijn. En hetzelfde beeld zien we terug bij het beroep dat ouders doen op de hulpverlening: er wordt meer hulp gezocht voor deze groep kinderen dan voor de kinderen die ouder dan twee jaar zijn bij aankomst.

Waarom zou juist een aankomstleeftijd tussen één en twee jaar risicovol kunnen zijn? Een antwoord zou gevonden kunnen worden in de gehechtheidsontwikkeling van kinderen. Tussen de eerste en tweede verjaardag, wanneer de eerste gehechtheidsrelatie met de opvoeder net vorm heeft gekregen, heeft het kind de fysieke aanwezigheid van de ouder hard nodig. De ouder vormt de veilige basis om op terug te vallen in geval van nood (Bowlby, 1988). Voor kinderen van deze leeftijd zijn scheidingen van de vertrouwde ouder of verzorgster dan ook stressvol, en de aanwezigheid van onbe-

kende personen is dat al evenzeer (Bowlby, 1973; Main, 1995; Robertson & Robertson, 1989)¹³. Misschien is het dan ook geen wonder dat adoptie op deze leeftijd, met een permanente scheiding en de confrontatie met vreemde verzorgers, het kind diep kan beangstigen. Mensen die de film over 'John' (Robertson & Robertson, 1989) ooit zagen, kunnen zich daarbij ook een visuele voorstelling maken. Deze uitkomst van de meta-analyse verdient bijzondere aandacht, niet alleen in wetenschappelijke zin, maar ook in praktische, klinische zin. Extra of specifieke adoptiezorg is wellicht op zijn plaats bij deze leeftijdsgroep.

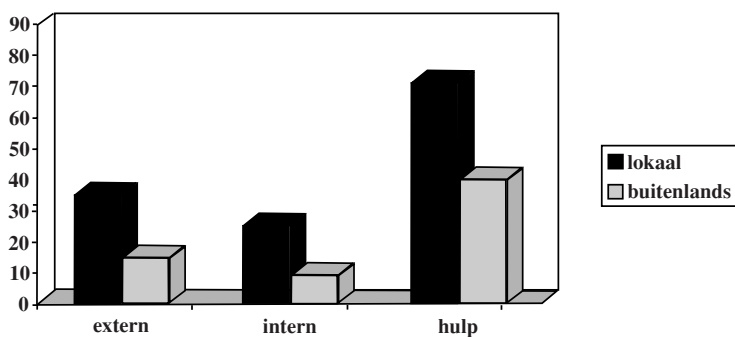
Ook over de *leeftijdsgroepen* van adoptiekinderen is veel gezegd en geschreven. In het grootschalige adoptieonderzoek van Verhulst en Versluis-den Bieman (1989; Verhulst, Althaus, & Versluis-den Bieman, 1990a, 1990b) werd verslag gedaan van relatief veel probleemgedrag in de puberteit. In de adoptiepraktijk wordt de puberteit tot nu toe gezien als een van de moeilijkste, misschien wel *de* moeilijkste periode voor een adoptiekind. De meta-analyse laat zien dat inderdaad meer ouders van adoptiepubers hulp inroepen vergeleken met ouders van jongere adoptiekinderen. Aan de andere kant toont de meta-analyse aan dat de puberteit geen *exclusieve* periode is wat betreft probleemgedrag: ook de periode ervoor - de basisschoolleeftijd - kan bijzonder lastig zijn. Adoptiekinderen laten in de basisschoolperiode eveneens relatief veel gedragsproblemen zien. Ook in het longitudinale onderzoek dat wij in samenwerking met collega Geert-Jan Stams uitvoerden (Stams, Juffer, & Rispen, 2000; Stams, Juffer, Van IJzendoorn, & Hoksbergen, 2001; Stams, Juffer, & Van IJzendoorn, 2002), troffen wij relatief veel problemen aan in deze leeftijdperiode. Deze bevinding heeft eveneens implicaties voor de adoptiepraktijk. Ook de basisschoolleeftijd kan moeilijk zijn voor adoptiekinderen, misschien omdat kinderen voor het eerst cognitief grip krijgen op de complexe begrippen 'afgestaan-zijn' en 'geadopteerd-zijn' (zie ook Brodzinsky, Schechter, & Henig, 1997).

Over *buitenlandse, internationale adoptie* is niet alleen veel gezegd en geschreven, hierover worden ook felle debatten gevoerd. In Engeland bijvoorbeeld wordt zeer kritisch tegen internationale adoptie aangekeken, met name omdat het meestal interraciale adoptie betreft. Bepaalde groeperingen zijn van mening dat gekleurde kinderen niet thuishoren in een wit gezin. Liever in een tehuis dan bij ouders die de etnische identiteit van het kind niet delen, vindt men. Dit gaat soms zo ver dat een gekleurd pleegkind na lange tijd uit een pleeggezin wordt weggehaald omdat er een gezin is gevonden met een passende huidskleur, waarbij men dus voorbijgaat aan de gehechtheidsrelaties die het kind inmiddels heeft opgebouwd. Alhoewel sommige wetenschappers een lans voor interraciale adoptie probeerden te breken (Tizard, 1991), komen andere wetenschappers tot een negatief advies (Rushton & Minnis, 1997), niet op grond van empirisch onderzoek, maar op grond van het feit dat interraciale adoptie gevoelig ligt in de samenleving.

De meta-analyse laat er echter geen misverstand over bestaan. Op grond van wereldwijd empirisch onderzoek is te zien (in Figuur 3) dat internationaal geadopteerde kinderen met minder gedragsproblemen kampen dan binnenlands geadopteerde kinderen, terwijl hun ouders minder vaak een beroep doen op de hulpverlening. Het zou kunnen dat deze positieve uitkomst (deels) verklaard kan worden door het meer open karakter dat inherent is aan deze adoptie. Interlandelijke adoptie is zo zichtbaar dat het in weinig adoptieouders zal opkomen de adoptie te verbloemen of te verdoezelen. Mogelijk draagt dit meer zichtbare en open karakter van de adoptie bij aan een betere communicatie tussen adoptieouder en kind (Kirk, 1985; Grotevant & McRoy, 1998) en minder probleemgedrag.

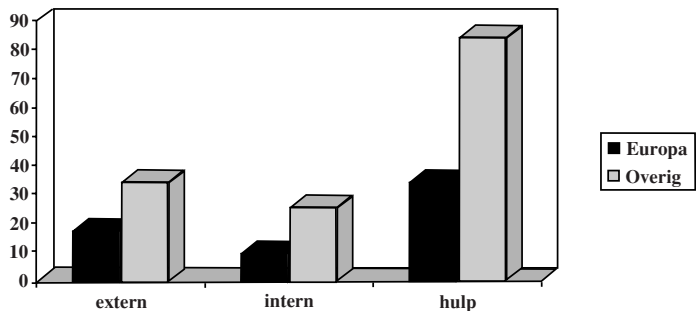
Figuur 3: Verschillen tussen het functioneren van binnenlandse (lokale) en buitenlandse adoptiekinderen (effectgrootte)

Toelichting: extern = externaliserende gedragsproblemen; intern = internaliserende gedragsproblemen; hulp = beroep dat adoptieouders doen op de hulpverlening. De effectgrootte is uitgedrukt in d.

Met de meta-analyse kunnen we ook buiten de grens kijken. Hoe valt de vergelijking uit tussen *Europa* en de niet-Europese landen, waaronder Amerika, Canada en Australië? Uit Figuur 4 is af te lezen dat adoptiekinderen in Europese landen significant minder problemen laten zien dan adoptiekinderen in niet-Europese landen. Dit geldt zowel voor externaliserende en internaliserende gedragsproblematiek als voor het beroep dat op de hulpverlening wordt gedaan. Als we vervolgens de blik op Nederland richten, dan kunnen we vaststellen dat Nederland niet afwijkt van het Europese profiel. Het is mogelijk dat deze uitkomsten te maken hebben met de mate van acceptatie van adoptie in de meeste Europese landen en in Nederland, of met een steeds beter functionerende voor- en nazorg.

Figuur 4: Verschillen tussen het functioneren van adoptiekinderen in Europese en niet-Europese landen (effectgrootte)

Toelichting: extern = externaliserende gedragsproblemen; intern = internaliserende gedragsproblemen; hulp = beroep dat adoptieouders doen op de hulpverlening. De effectgrootte is uitgedrukt in d.

In de Figuren 2, 3 en 4 is te zien dat er een verschil in effect is tussen de problemen van de adoptiekinderen (met effectgroottes van .20 tot .30) en het beroep op de hulpverlening (effectgroottes rond de .70). Het is opvallend dat adoptieouders relatief vaak hulpverleners inschakelen, veel vaker dan op grond van de problemen van de kinderen verwacht zou mogen worden. Ook Nederlands onderzoek, uitgevoerd aan de Universiteit Utrecht door Hoksbergen en collega's (Hoksbergen, Spaan, & Waardenburg, 1988; Hoksbergen & Bakker-Van Zeijl, 1983) en aan de Leidse Universiteit door Treffers en collega's (Treffers, Goedhart, & Koudijs, 1998), toonde aan dat adoptieouders vaker hulp inroepen dan biologische ouders. Een verklaring voor een deel van de hulpvragen is te vinden in het feit dat adoptiekinderen ook echt vaker problemen hebben dan niet-geadopteerde kinderen. Onze meta-analyse toont dat duidelijk aan. Daarnaast bracht Verhulst als stelling naar voren dat de problemen van adoptiekinderen wel eens ernstiger zouden kunnen zijn

dan de problemen van niet-geadopteerde kinderen (Verhulst et al., 1990a)¹⁴. En omdat het geen sinecure is om zeer ernstige gezinsproblemen zelf op te lossen, zou dat betekenen dat er bij adoptiegezinzen meer aanleiding is om professionele hulpverlening te zoeken.

Er zijn ook empirische aanwijzingen voor deze stelling. In het adoptieonderzoek van Verhulst werd bij de meerderheid van de adoptiekinderen geen opvallend probleemgedrag aangetroffen; een minderheid vertoonde echter extreem hoge problemscores, gemeten op de CBCL (Verhulst et al., 1990a). Ook in ons longitudinale onderzoek waarbij we 160 adoptiekinderen vanaf de babytijd volgen (Juffer, 1993; Rosenboom, 1994), vonden wij bij de 7-jarige adoptiekinderen enkele kinderen met zeer hoge problemscores op de CBCL (Stams et al., 2000, 2001)¹⁵.

In een Amerikaans onderzoek (Warren, 1992) werd gevonden dat adoptieouders niet alleen hulp vragen als er ernstige moeilijkheden zijn, maar eveneens als er weinig of lichte problemen zijn. Ook de uitkomsten van onze meta-analyse wijzen in deze richting: er is een duidelijke discrepantie tussen de problemen van de adoptiekinderen en het veelvuldige beroep dat adoptieouders op de hulpverlening doen. Verondersteld kan worden dat adoptieouders door hun gemiddeld relatief goede opleiding mondig genoeg zijn om op een deskundige af te stappen (zie ook Warren, 1992). En doordat zij de adoptieprocedure doorlopen hebben, zijn zij het gewend zijn om bij organisaties aan te kloppen. Ik zou daar nog aan kunnen toevoegen dat adoptieouders het ook gewend zijn om met hun 'binnenkamer-problemen', zoals ongewilde kinderloosheid, naar buiten te treden en derden in te schakelen.

Overigens is onze uitkomst opvallend omdat er in het adoptieveld in Nederland juist vaak vanuit wordt gegaan dat adoptieouders niet snel genoeg de weg naar de hulpverlener weten te vinden. Niet zelden worden (aspirant-)adoptieouders aangespoord om er op tijd bij te zijn met hun hulpvraag. Als we de meta-analyse mogen geloven, is die aansporing misschien niet eens zo noodzakelijk of wordt er wel erg goed naar die aansporing geluisterd....

Hoe zou het komen dat adoptieouders wereldwijd vaker hulp inroepen dan op grond van de problemen van het adoptiekind verwacht mag worden? Er zijn verschillende verklaringen mogelijk. Het zou kunnen dat de achtergrond van het adoptiekind - met mogelijke medische en sociaal-emotionele risico's - de ouders als het ware een kant-en-klaar motief in handen geeft om alert te zijn op signalen die op een problematische ontwikkeling kunnen wijzen. Ook zouden adoptieouders onzekerder kunnen zijn over de opvoeding dan biologische ouders (Juffer, 1993).

Het is echter ook mogelijk dat adoptieouders een andere, lagere, acceptatiegrens hebben voor moeilijk gedrag van hun kind. Gedrag dat voor biologische ouders nog door de beugel kan, zou in dat geval voor adoptieouders onaanvaardbaar kunnen zijn. Dit zou betekenen dat ouders hun biologisch eigen kinderen anders behandelen dan hun geadopteerde kinderen ('differential treatment', zie voor enige evidentie: Case, Lin, &

McLanahan, 2001; Plug & Vijverberg, 2000)¹⁶. Vanuit Trivers (1972) hypothese over ouderschapsinvestering zou dit gedrag, 'differential treatment', zelfs een biologische grondslag kunnen hebben (zie ook paragraaf 2). Dit vraagstuk verdient wetenschappelijke bestudering.

Tot slot zouden we de grotere hulpvraag van adoptieouders ook positief kunnen uitleggen. Het kan van openheid en moed getuigen om hulp en steun bij anderen te zoeken in tijden van gezinsmoeilijkheden (Bowlby, 1988; Main, 1995). Mogelijk kunnen we de grotere hulpvraag opvatten als een signaal dat adoptieouders graag iemand over hun schouder laten meekijken in de keuken van de opvoeding. In die zin zou het ook vertaald kunnen worden naar de adoptiepraktijk. Goede preventieve nazorg in de eerste jaren na plaatsing kan ouders wellicht een extra steuntje in de rug geven, de extra blik over de schouder bieden (zie ook Juffer, Hoksbergen, Riksen-Walraven, & Kohnstamm, 1997¹⁷).

6. Conclusie en dankwoord

De vraag of adoptie een optie, een goed alternatief is voor kind en gezin, is van veel kanten belicht en het is tijd om tot een conclusie komen. Vanuit *historisch* perspectief blijkt adoptie geen moderne uitvinding te zijn. In het verleden was adoptie niet alleen een adequaat alternatief voor een kind dat aan zijn lot werd overgelaten, maar ook een goede optie voor adoptieouders om hun naam voort te zetten of hun eigendom te beschermen.

Vanuit *biologisch* perspectief zijn er uiteenlopende gedachten over de inzet van adoptieouders. De sociobiologische opvatting over ouderschapsinvestering (Trivers, 1972) lijkt onverenigbaar met de stelling dat adoptie een goede optie is voor ouders. Er vanuit gaand dat elke ouder onbewust nastreeft zijn genen door te geven aan de volgende generatie, lijkt de inzet van ouders voor hun adoptiekind ongerijmd. Aan de andere kant blijkt de mens de predispositie te hebben om ook voor andermans kinderen te zorgen, en volgens Hrdy (1999) zou deze inzet van 'hulpouders' ('alloparents') zelfs overlevingswaarde hebben. Bovendien doet het biologische gedragsstelsel van baby's dat er op gericht is de aandacht van volwassenen te vangen en vast te houden (Bowlby, 1982), een niet-aflatend appèl op de verzorgingsdrang van genetisch niet-verwante verzorgers. Niet voor niets heeft de natuur een baby uitgedost met kenmerken die volwassenen aantrekkelijk vinden (Hrdy, 1999), het helpt ze overleven, soms dus door adoptie.

Vanuit de *maatschappij* komt de belangrijke vraag of adoptiegezinnen veel problemen kunnen verwachten, en of adoptie als optie opweegt tegen het alternatief: niet geadopteerd worden. Het antwoord op de laatste vraag is snel gegeven. Uit elke studie naar kinderen die opgroeien in kindertehuizen in ontwikkelingslanden, komt hetzelfde, trieste, beeld. De kinderen kampen met ontwikkelingsachterstanden en gehechtheidsproblemen. Dat adoptie na een verblijf in een kindertehuis ook soulaas biedt -

in de zin van vooruitgang - is de laatste jaren ook vele malen aangetoond door bijvoorbeeld de Britse onderzoeksgroep van Rutter (Croft, O'Connor, Keaveney, Groothues, & Rutter, 2001; Rutter et al., 1998), en anderen (Morison et al., 1995; Schaffer, 1998). In die zin kan adoptie als een pedagogische interventie in het leven van een kind worden beschouwd.

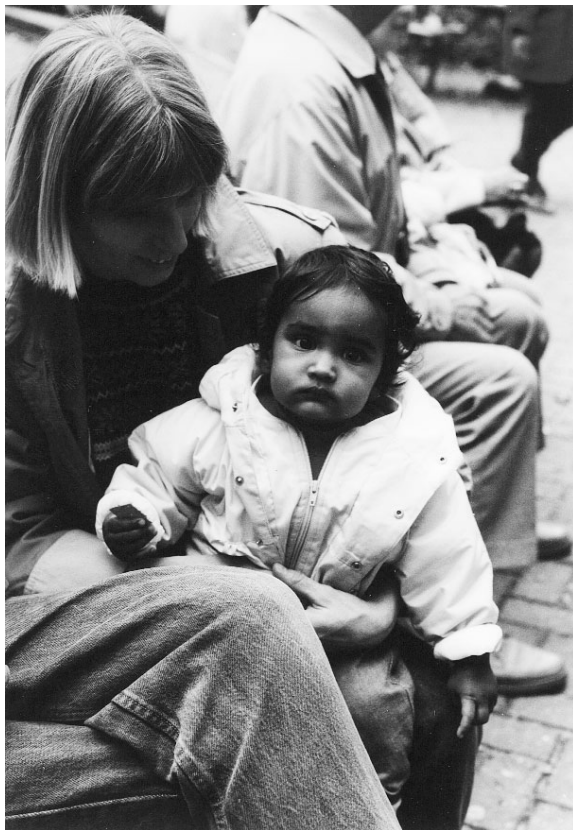
Het is zinvol vragen over het functioneren van adoptiekinderen meta-analytisch te benaderen, om zo tot krachtige, 'evidence-based', uitspraken te komen die de basis kunnen vormen van het adoptiebeleid of van pedagogische interventies in adoptiegezinnen. We vonden in totaal ruim 135 adoptiestudies waaraan wereldwijd tienduizenden geadopteerden meewerkten. Met dit omvangrijke databestand zullen we in de toekomst uiteenlopende vragen kunnen beantwoorden over het functioneren van adoptiekinderen.

De vraag of adoptiegezinnen veel problemen kunnen verwachten, hebben we ook meta-analytisch onderzocht. Op basis van bijna 60 empirische studies met ruim 110.000 proefpersonen, waaronder ruim 11.000 geadopteerden, was het mogelijk harde uitspraken te doen over het vóórkomen van probleemgedrag bij geadopteerden. Adoptiekinderen blijken tijdens de basisschoolleeftijd en de puberteit wat meer gedragsproblemen te hebben dan niet-geadopteerde kinderen. Dit geldt zowel voor kinderen die als baby geadopteerd worden als voor kinderen die op oudere leeftijd in het gezin komen. De meta-analyse bevestigde niet dat kinderen met een aankomstleeftijd ouder dan twee jaar opvallend veel vaker problemen krijgen. Eerder lijken kinderen met een aankomstleeftijd tussen de één en twee jaar wat meer 'at risk'. Misschien is dit een kwetsbare leeftijd om nieuwe relaties aan te gaan.

De omvang van het probleemgedrag van adoptiekinderen is relatief bescheiden te noemen. Verreweg de meeste adoptiekinderen ontwikkelen zich normaal of goed. Uitspraken dat '*50 procent van de adoptiekinderen mislukt*' kunnen gevoegelijk naar de prullenbak worden verwezen. Het is duidelijk dat slechts een minderheid van de adoptiegezinnen problemen ervaart, al is deze minderheid zeker groter dan bij biologisch verwante gezinnen en is specifieke ondersteuning van deze gezinnen alleszins gerechtvaardigd, gezien de soms zeer ernstige gezinsproblematiek. Maar die minderheid mag niet gezichtsbepalend worden voor adoptie in het algemeen.

Verder valt op dat adoptieouders vaak een hulpverlener inschakelen. Dat lijkt logisch: omdat adoptiegezinnen wat meer en ernstiger problemen ervaren, zoeken zij vaker hulp dan biologische gezinnen. Maar daarmee is niet alles verklaard. Adoptieouders doen waarschijnlijk ook vaker een beroep op de hulpverlening bij weinig of licht probleemgedrag van hun kinderen. Dit zou er op kunnen duiden dat adoptieouders meer dan gemiddeld actief op zoek zijn naar ondersteuning, wat in de praktijk vaak betekent dat men uiteindelijk terecht komt bij de curatieve of klinische hulpverlening. Mijn advies aan het adoptieveld zou zijn om te investeren in preventieve nazorg kort na de aankomst van het adoptiekind. De eerste positieve ervaringen met Video

Interactie Begeleiding voor adoptieouders zijn wat dit betreft hoopgevend (Havermans & Verheule, 1999; Juffermans, 2001). Als aan deze kennelijke behoefte van adoptieouders op tijd kan worden tegemoetgekomen met relatief lichte vormen van opvoedingsondersteuning, kan een intensiever en duurder beroep op de curatieve hulpverlening wellicht voorkomen worden. In een tijd waarin zelfs Albert Heijn een pedagogisch advies in uw boodschappentas doet (getuige het januarinummer, 2002, van het blad *Allerhande* met een pedagogisch advies over eetproblemen van kinderen), moet het mogelijk zijn dat adoptieouders een pedagogisch aanbod in de handbagage van hun kind aantreffen.

Hiermee ben ik gekomen aan het eind van mijn betoog.

Ik wil mijn dank uitspreken aan de Raad van Toezicht van Wereldkinderen die aan de totstandkoming van deze benoeming heeft bijgedragen. In het bijzonder dank ik Lucile van Tuyll en Wim Zonneveld.

Een woord van dank is ook op zijn plaats aan de Faculteit Sociale Wetenschappen en het Departement Pedagogische Wetenschappen, met inbegrip van het vorige bestuur, waar de leerstoel Studie van Adoptie een plaats heeft gekregen.

Wat de afdeling Algemene en Gezinspedagogiek en de leerstoel betreft, denk ik dat we kunnen spreken van een geslaagde adoptie. Daar ben ik jullie, collega's, erkentelijk voor. Hooggeleerde Van IJzendoorn, beste Rien, slechts één ding had kunnen verhinderen dat je hier vandaag zou zijn: de Elfstedentocht. Ik ben blij dat het niet vriest! Graag zet ik de plezierige samenwerking voort met jou, en met Marian en Geert-Jan. Dank voor jullie aanmoediging!

Een speciaal woord wil ik richten tot onze Leidse adoptiepromovendi, Nicole en Caroline, en onze Utrechtse adoptiepromovendi: Monique en Hester. Ik hoop en verwacht dat jullie onderzoek veel nieuwe kennis over adoptie zal opleveren en ik ben blij hieraan een steentje te mogen bijdragen.

Ik hecht zeer aan de bijzonder goede contacten die er bestaan met het adoptiewerkveld: de vergunninghouders, WAN, VIA (tegenwoordig: Stichting Adoptievoorzieningen), ADOC, Adoptietijdschrift, VAAN, Fiom en ISS. Wat mij betreft, gaan we door op de ingeslagen weg. Ook het contact met het ministerie van Justitie waardeer ik zeer.

De inbreng van studenten aan de diverse adoptieonderzoeken is onmisbaar: ik wil jullie daar hartelijk voor danken!

Ik draag tot slot deze oratie op aan mijn 'extended family', in het bijzonder mijn moeder en schoonmoeder, aan jou Leo, aan jullie Shira en Elina, en speciaal aan jou, Yaman, mijn kleinzoon.

Ik heb gezegd.

Literatuur

- Achenbach, T.M. (1991). *Manual for the Child Behavior Checklist 4-18*. Burlington, VT: University of Vermont, Department of Psychiatry.
- Ainsworth, M.D.S., Blehar, M.C., Waters, E., & Wall, S. (1978). *Patterns of attachment: A psychological study of the strange situation*. Hillsdale, N.J.: Erlbaum.
- Bakermans-Kranenburg, M.J., Juffer, F., & Van IJzendoorn, M.H. (1998). Interventions with video feedback and attachment discussions: Does type of maternal insecurity make a difference? *Infant Mental Health Journal*, 19, 202–219.
- Bowlby, J. (1965). *Child care and the growth of love* (second edition). Londen: Penguin Books.
- Bowlby, J. (1969, 1982 second edition). *Attachment and loss (Vol. 1). Attachment*. New York: Basic Books.
- Bowlby, J. (1973). *Attachment and loss (Vol.2). Separation: Anxiety and anger*. New York: Penguin Books.
- Bowlby, J. (1979). *The making and breaking of affectional bonds*. Londen: Routledge.
- Bowlby, J. (1980). *Attachment and loss (Vol.3). Loss: Sadness and depression*. New York: Penguin Books.
- Bowlby, J. (1988). *A secure base. Clinical applications of attachment theory*. London: Routledge.
- Brodzinsky, D.M., Schechter, M.D., & Henig, R.M. (1997). *Geadopteerd: Een leven lang op zoek naar jezelf*. Baarn: Ambo.
- Case, A., Lin, I.F., & McLanahan, S. (2001). Educational attainment of siblings in stepfamilies. *Evolution and Human Behavior*, 22, 269-289.
- Cohen, J. (1988). *Statistical power analysis for the behavioral sciences (revised edition)*. New York: Academic Press.
- Croft, C., O'Connor, T.G., Keaveney, L., Groothues, C., & Rutter, M. (2001). Longitudinal change in parenting associated with developmental delay and catch-up. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 42, 649- 659.
- Dawkins, R. (1976). *The selfish gene*. New York: Oxford University Press.
- De Waal, F. (1996). *Good natured. The origins of right and wrong in humans and other animals*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- De Wolff, M. , & Van IJzendoorn, M.H. (1997). Sensitivity and attachment: A meta-analysis on parental antecedents of infant attachment. *Child Development*, 68, 571-591.
- Ellsworth, J.A., & Andersen, C. (1997). Adoption by captive parturient rhesus macaques: Biological vs. adopted infants and the cost of being a “twin” and rearing “twins”. *American Journal of Primatology*, 43, 259-264.
- Eyer, D.E. (1992). *Mother-infant bonding. A scientific fiction*. New Haven: Yale University Press.
- Glassner, J.J. (1996). From Sumer to Babylon: Families as landowners and families as rulers. In A, Burguière, C. Klapisch-Zuber, M. Segalen, & F. Zonabend, *A history of the family. Volume 1: Distant worlds, ancient worlds* (pp. 92-127). Cambridge: Polity Press.
- Grotevant, H.D., & McRoy, R.G. (1998). *Openness in adoption. Exploring family connections*. Londen: Sage Publications.
- Gunnar, M.R. (2000). Early adversity and the development of stress reactivity and regulation. In

- C.A. Nelson (Ed.), *The effects of early adversity on neurobehavioral development. The Minnesota symposia on child psychology, Volume 31* (pp. 163-200). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Hakimi-Manesh, Y., Mojdehi, H., & Tashakkori, A. (1984). Effects of environmental enrichment on the mental and psychomotor development of orphanage children. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 25, 643-650.
- Hamilton, W.D. (1964). The genetical evolution of social behavior. *Journal of Theoretical Biology*, 7, 1-52.
- Havermans, A., & Verheule, C. (1999). *Evaluatie preventieproject Video Interactie Begeleiding bij interlandelijke adoptie*. Utrecht: Stichting Adoptie Voorzieningen (voorheen Bureau Voorlichting Interlandelijke Adoptie).
- Herbert, M., Sluckin, W., & Sluckin, A. (1982). Mother-to-infant 'bonding'. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 23, 205-221.
- Hodges, J. & Tizard, B. (1989). Social and family relationships of ex-institutional adolescents. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 30, 77-97.
- Hoksbergen, R. A. C., Spaan, J., & Waardenburg, B. C. (1988). *Bittere ervaringen. Uithuisplaatsing van buitenlandse adoptiekinderen*. Amsterdam: Swets & Zeitlinger.
- Hoksbergen, R.A.C., & Bakker-van Zeil, G.C.M. (1983). Adoptiefkinderen bij Medisch Opvoedkundige Bureaus (MOB) en Jeugd Psychiatrische Diensten (JPD). In R. Hoksbergen & H. Walenkamp (Red.), *Adoptie uit de kinderschoenen. Theorie en praktijk in adoptieland* (pp. 223-241). Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Howe, D. (1997). Parent-reported problems in 211 adopted children: Some risk and protective factors. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 38, 401-411.
- Hrdy, S.B. (1999). *Mother nature: Natural selection and the female of the species*. Londen: Chatto & Windus.
- Johnson, D. (2000). Medical and developmental sequelae of early childhood institutionalization in Eastern European adoptees. In C.A. Nelson (Ed.), *The effects of early adversity on neurobehavioral development. The Minnesota symposia on child psychology, Volume 31* (pp. 113-162). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Juffer, F. (1993). *Verbonden door adoptie. Een experimenteel onderzoek naar hechting en competentie in gezinnen met een adoptiebaby*. Utrecht: Universiteit Utrecht, academisch proefschrift. Handelseditie: Amersfoort: Academische uitgeverij.
- Juffer, F. (1997). *Adoptiekinderen. Opvoeding en gehechtheid in het gezin*. Amsterdam: Boom.
- Juffer, F. (1998). Adoptie van oudere kinderen: per definitie een risico? *Adoptietijdschrift*, 1 (1), 14-15.
- Juffer, F., Bakermans-Kranenburg, M.J., Van IJzendoorn, M.H. (in druk). Enhancing children's socio-emotional development: A review of intervention studies. In D.M. Teti (Ed.), *Handbook of Research Methods in Developmental Psychology*. Oxford: Blackwell.
- Juffer, F., Hoksbergen, R.A.C., Riksen-Walraven, J.M.A. & Kohnstamm, G.A. (1997). Early intervention in adoptive families: Supporting maternal sensitive responsiveness, infant-mother attachment, and infant competence. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 38, 1039 - 1050.

- Juffer, F., Klein Poelhuis, C., & Van IJzendoorn, M.H. (in voorbereiding). *Meta-analyses of adopted children's behavior problems*. Leiden: Universiteit Leiden.
- Juffer, F., & Rosenboom, L.G. (1997). Infant-mother attachment of internationally adopted children in the Netherlands. *International Journal of Behavioral Development*, 20, 93 - 107.
- Juffer, F., & Van Tuyl, L.A.C. (2001). Adoptiekinderen: psycho-sociale gezondheid. In: A.J.M. Bonnet-Breusers, R. Hira Sing, H.B.H. Rensen & M.M. Wagenaar-Fisher (Red.), *Praktijkboek Jeugdgezondheidszorg* (pp. 77-97). Maarsen: Elsevier.
- Juffer, F., Van IJzendoorn, M.H., & Bakermans-Kranenburg, M.J. (2000). *Attachment and problem behavior of adopted adolescents: Longitudinal and concurrent factors*. Leiden: Universiteit Leiden.
- Juffermans, A. (2001). Video Interactie Begeleiding. Preventieve begeleiding van adoptiegezin- nen. *Adoptietijdschrift*, 4 (2), 30-31.
- Kaler & Freeman (1994). Analysis of environmental deprivation: Cognitive and social develop- ment in Romanian orphans. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 35, 769-781.
- Keilson, H. (1992, English edition). *Sequential traumatization in children*. Jerusalem: Magnes Press.
- Kirk, H.D. (1985). *Adoptive kinship. A modern institution in need of reform*. Port Angeles, Washington: Ben Simon Publications.
- Klaus, M.H. & Kennell, J.H. (1976, 1982 second edition). *Parent-infant bonding*. St. Louis: Mosby.
- Klein Poelhuis, C.W., Van IJzendoorn, M.H., & Juffer, F. (2000). Het effect van het Gordon ouderprogramma, de 'Parent Effectiveness Training': Een meta-analyse. *Pedagogiek, weten- schappelijk forum voor opvoeding, onderwijs en vorming*, 20, 227-237.
- Lamb, M.E. & Hwang, C.P. (1982). Maternal attachment and mother-neonate bonding: A critical review. In M.E. Lamb & A.L. Brown (Eds.), *Advances in developmental psychology (Vol. 2)*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Langeveld, M.J. (1969). *Beknopte theoretische pedagogiek*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Leiderman, P.H. (1981). Human mother-infant social bonding: Is there a sensitive phase? In K. Immelman, G.W. Barlow, L. Petrinovich & M. Main (Eds.), *Behavioral development: The Bielefeld Interdisciplinary Project*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Main, M. (1995). Recent studies in attachment. Overview, with selected implications for clinical work. In S. Goldberg, R. Muir, & J. Kerr (Eds.), *Attachment theory. Social, developmental, and clinical perspectives* (pp. 407-474). Hillsdale, NJ: The Analytic Press.
- Main, M., & Solomon, J. (1990). Procedures for identifying infants as disorganized/disoriented during the Ainsworth Strange Situation. In: M.T. Greenberg, D. Cicchetti, & E.M. Cummings, *Attachment in the preschool years. Theory, research, and intervention* (pp. 121-182). Chicago: The University of Chicago Press.
- McCartney, K., & Rosenthal, R. (2000). Effect size, practical importance, and social policy for children. *Child Development*, 71, 173-180.
- Meijdam-Slappendel, M. (1996). *De adoptie in Nederland*. Leiden: Universiteit Leiden (proef- schrift).
- Meijer, D. (2001). *Onbekende kinderen. De laatste trein uit Westerbork*. Amsterdam: Mets &

Schilt.

- Ministerie van Justitie (2001). *Statistische gegevens betreffende de opnemings in gezinnen in Nederland van buitenlandse adoptiekinderen in de jaren 1996 – 2000*. Den Haag: Ministerie van Justitie, Directie Jeugd en Criminaliteitspreventie.
- Morison, S.J., Ames, E.W., & Chisholm, K. (1995). The development of children adopted from Romanian orphanages. *Merrill-Palmer Quarterly*, 41, 411-430.
- Mullen, B. (1989). *Advanced basic meta-analysis*. NJ: Lawrence Erlbaum.
- Murray, L., & Andrews, L. (2000). *The social baby. Understanding babies' communication from birth*. Londen: The Children's Project.
- Naaktgeboren, C. (1988). *Het aangenomen kind. Biologische en culturele aspecten*. Deventer: Ankh-Hermes.
- Plug, E., & Vijverberg, W. (2000). *Schooling, family background, and adoption: Is it nature or is it nurture?* Amsterdam: University of Amsterdam (manuscript).
- Riksen-Walraven, J.M.A. (1978). *Stimulering van de vroeg-kinderlijke ontwikkeling: Een interventie-experiment*. Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Robertson, J. & Robertson, J. (1989). *Separation and the very young*. Londen: Free Association Books.
- Rosenboom, L. G. (1994). *Gemengde gezinnen, gemengde gevoelens? Hechting en competentie van adoptiebaby's in gezinnen met biologisch eigen kinderen*. Utrecht: Universiteit Utrecht (proefschrift).
- Rushton, A., & Minnis, H. (1997). Annotation: transracial family placements. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 38, 147-159.
- Rutter, M., Andersen-Wood, L., Becket, C., Bredenkamp, D., Castle, J., Dunn, J., Ehrich, K., Groothues, C., Harborne, A., Hay, D., Jewett, J., Keaveney, L., Kreppner, J., Messer, J., O'Connor, T., Quinton, D., & White, A. (1998). Developmental catch-up, and deficit, following adoption after severe global early privation. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 39, 465-476.
- Rutter, M., Andersen-Wood, L., Becket, C., Bredenkamp, D., Castle, J., Groothues, C., Kreppner, J., Keaveney, L., Lord, C., O'Connor, T.G., and the English and Romanian Adoptees (ERA) Study Team (1999). Quasi-autistic patterns following severe early global privation. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 40, 537-549.
- Schaffer, H.R. (1998, second edition). *Making decisions about children. Psychological questions and answers*. Oxford: Blackwell.
- Schuengel, C., Bakermans-Kranenburg, M.J., Van IJzendoorn, M.H (1999). Frightening maternal behavior linking unresolved loss and disorganized infant attachment. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 67, 54-63.
- Schulpen, T.W.J. & Sorgedrager, N. (1991). Medische aspecten bij buitenlandse adoptie. In R. Hoksbergen & H. Walenkamp (Red.), *Kind van andere ouders. Theorie en praktijk van adoptie*. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Selman, P. (Ed.) (2000). *Intercountry adoption. Developments, trends and perspectives*. Londen: British Agencies for Adoption & Fostering (BAAF).
- Simpson, J.A. (1999). Attachment theory in modern evolutionary perspective. In J.Cassidy & P.R.

- Shaver, *Handbook of attachment: Theory, research, and clinical applications* (pp. 115-140). New York: Guilford.
- Sluckin, W., Herbert, M., & Sluckin, A. (1983). *Maternal bonding*. Oxford: Basil Blackwell.
- Spira, A., Scipia, L., Berthet, C., Meuret, C., Besozzi, R., Cramer, B. (2000). L'hospitalisme en l'an 2000. Développement psychologique d'enfants dans un orphelinat Roumain. *Psychiatrie de l'Enfant*, 43, 587-646.
- Stams, G.J.J.M., Juffer, F., Rispens, J., & Hoksbergen, R.A.C. (2000). The development and adjustment of 7-year-old children adopted in infancy. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 8, 1025-1037.
- Stams, G.J., Juffer, F., Rispens, J., & Hoksbergen, R.A.C. (2001). Het functioneren van zevenjarige kinderen die als baby uit het buitenland werden geadopteerd. *Kind en Adolescent*, 22, 114-140.
- Stams, G.J.J.M., Juffer, F., & Van IJzendoorn, M.H. (2002). Maternal sensitivity, infant attachment, and temperament predict adjustment in middle childhood: The case of adopted children and their biologically unrelated parents. *Developmental Psychology*.
- Stams, G.J.J.M., Juffer, F., Van IJzendoorn, M.H., & Hoksbergen, R.A.C. (2001). Attachment-based intervention in adoptive families in infancy and children's development at age seven: two follow-up studies. *British Journal of Developmental Psychology*, 19, 159-180.
- Storsbergen, H.E. (1995). Geadopteerd zijn is..... Geadopteerden van Griekse afkomst over hun leven, hun achtergrond en beleving van hun adoptie. In R.A.C. Hoksbergen, H.E. Storsbergen, & C. Brouwer-van Dalen (red.), *Het begon in Griekenland. Een verkenning van de achtergrond van in Griekenland geboren, geadopteerde jong-volwassenen en de betekenis van de adoptiestatus*. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Tessier, R., Cristo, M., Velez, S., Girón, M., Figueroa de Calume, Z., Ruiz-Paláez, J.G., Charpak, Y., & Charpak, N. (1998). Kangaroo mother care and the bonding hypothesis. *Pediatrics*, 102 (2), 1-8.
- Tizard, B. (1977). *Adoption: A second chance*. Londen: Open Books.
- Tizard, B. (1991). Intercountry adoption: A review of the evidence. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 32, 743-756.
- Tizard & Hodges (1978). The effect of early institutional rearing on the development of eight-year-old children. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 19, 99-118.
- Tizard & Rees (1975). The effect of early institutional rearing on the behaviour problems and affectional relationships of four-year-old children. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 16, 61-73.
- Treffers, Ph.D.A., Goedhart, A.W., & Koudijs, E. (1998). Psychosociale clusters in de kinder- en jeugdpsychiatrie. *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid*, 53, 1103-1119.
- Trivers, R.L. (1972). Parental investment and sexual selection. In B. Campbell (Ed.), *Sexual selection and the descent of man* (pp. 1871-1971). Chicago: Aldine.
- Van Aken, M. A., & Riksen-Walraven, J. M. A. (1992). Parental support and the development of competence in children. *International Journal of Behavioral Development*, 15, 101-123.
- Van Dijken, S. (1998). *John Bowlby: His early life. A biographical journey into the roots of attachment theory*. Londen: Free Association Books.

- Van IJzendoorn, M.H. (1994). *Gehechtheid van ouders en kinderen. Intergenerationele overdracht van gehechtheid in theorie, (klinisch) onderzoek en gevalsebeschrijvingen..* Houten: Bohn Stafleu.
- Van IJzendoorn, M.H. (1995). Adult attachment representations, parental responsiveness, and infant attachment: A meta-analysis on the predictive validity of the Adult Attachment Interview. *Psychological Bulletin*, 117, 387-403.
- Van IJzendoorn, M.H., Goldberg, S., Kroonenberg, P.M., & Frenkel, O.J. (1992). The relative effects of maternal and child problems on the quality of attachment: A meta-analysis of attachment in clinical samples. *Child Development*, 63, 840-858.
- Van IJzendoorn, M.H., Juffer, F., & Duyvesteyn, M.G.C. (1995). Breaking the intergenerational cycle of insecure attachment: A review of the effects of attachment-based interventions on maternal sensitivity and infant security. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 36, 225-248.
- Van IJzendoorn, M.H., & Kroonenberg, P.M. (1988). Cross-cultural patterns of attachment: A meta-analysis of the Strange Situation. *Child Development*, 59, 147-156.
- Van IJzendoorn, M.H., & Sagi, A. (1999). Cross-cultural patterns of attachment: Universal and contextual dimensions. In J. Cassidy & P. R. Shaver, *Handbook of attachment: Theory, research, and clinical applications* (pp. 713-734). New York: Guilford.
- Van IJzendoorn, M.H., Schuengel, C., & Bakermans-Kranenburg, M.J. (1999). Disorganized attachment in early childhood: Meta-analysis of precursors, concomitants, and sequelae. *Development and Psychopathology*, 11, 225-249.
- Verhulst, F.C., Althaus, M., & Versluis-den Bieman, H.J. (1990a). Problem behavior in international adoptees: I. An epidemiological study. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 29, 94-103.
- Verhulst, F.C., Althaus, M., & Versluis-den Bieman, H.J. (1990b). Problem behavior in international adoptees: II. Age at placement. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 29, 104-111.
- Verhulst, F.C., Van der Ende, J., & Koot, H.M. (1996). *Handleiding voor de CBCL 4-18*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Verhulst, F. C., & Versluis-den Bieman, H. J. M. (1989). *Buitenlandse adoptiekinderen. Vaardigheden en probleemgedrag*. Assen: Van Gorcum.
- Vorria, P., Papaligoura, Z., Dunn, J., Van IJzendoorn, M.H., Steele, H., Kontopoulou, A., & Sarafidou, E. (2001). *Patterns of attachment in infants reared in an institution and those brought up in their own two-parent families*. Leipzig: Xth European Conference on Developmental Psychology.
- Warren, S. B. (1992). Lower threshold for referral for psychiatric treatment for adopted adolescents. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 31, 512-517.
- Wierzbicki, M. (1993). Psychological adjustment of adoptees: A meta-analysis. *Journal of Clinical Child Psychology*, 22, 447-454.

Noten

- 1 Niet alleen in de oudheid kon pleegzorg of adoptie een kind soms letterlijk doen overleven, ook in de vorige eeuw kwam dit voor. Joodse kinderen werden tijdens de Tweede Wereldoorlog soms opgevangen in een pleeggezin terwijl hun ouders de Holocaust niet overleefden (Keilson, 1992; Meijer, 2001).
- 2 Al lijkt de discussie over de 'bonding hypothese' weer op te leven (zie onder andere: Tessier et al., 1998).
- 3 'De natuurlijke hulpeloosheid van het jonge kind (...) doet vanzelf een beroep op de volwassenen als natuurlijke helpers' (Langeveld, 1969, p. 98).
- 4 Ter vergelijking: bij niet-geadopteerde kinderen blijft het ontwikkelingsquotient per maand gelijk omdat de mentale groei gecorrigeerd wordt voor de leeftijdstoename.
- 5 Van een dergelijke inhaalgroei, maar dan in fysieke zin, is ook vaak sprake bij kinderen die uit het buitenland worden geadopteerd. De eerste tijd na aankomst in het adoptiegezin vindt er een meer dan gemiddelde lengte- en gewichtsgroei plaats (Juffer, 1993; Schulpen & Sorgedragter, 1991).
- 6 Persoonlijke communicatie, Hester Storsbergen, januari 2002 (zie ook Storsbergen, 1995).
- 7 Cross-culturele studies wijzen in dezelfde richting (Van IJzendoorn & Sagi, 1999).
- 8 Opgemerkt moet worden dat het in de recente studies steeds gaat om kindertehuizen met minimale materiële en pedagogische voorzieningen, meestal in ontwikkelingslanden. De conclusies kunnen niet zondermeer generaliseerd worden naar kindertehuizen met (relatief) goede voorzieningen (alhoewel er aanwijzingen zijn dat ook in dat geval nadelige effecten kunnen optreden, zie Tizard & Hodges, 1978; Tizard & Rees, 1975).
- 9 Relevante delen uit het rapport van 1951 werden gebundeld in het boek 'Child care and the growth of love' (Bowlby, 1965).
- 10 Natuurlijk zijn er ook gezinnen waarin de ouders te weinig sensitief inspelen op de (gehechtheids)behoeften van hun kinderen. Niet voor niets worden programma's ontwikkeld om ouders daarbij te ondersteunen (Bakermans-Kranenburg, Juffer, & Van IJzendoorn, 1998; Juffer, Bakermans-Kranenburg, & Van IJzendoorn, in druk; Van IJzendoorn, Juffer, & Duyvesteyn, 1995).
- 11 Cohen's d is het gestandaardiseerde verschil tussen de gemiddelden van de adoptiekinderen en de gemiddelden van de niet-geadopteerde kinderen. De d wordt eerst berekend voor de afzonderlijke studies en daarna voor alle in de desbetreffende meta-analyse betrokken studies samen: dit is de gecombineerde effectgrootte.
- 12 Echter, volgens McCartney en Rosenthal (2000) die een andere interpretatie geven van effectgrootte, kunnen effecten van $d = .19$ van praktische (en theoretische) waarde zijn.
- 13 Op deze uitgangspunten is het instrument gebaseerd om gehechtheid te meten: de Strange Situation Procedure (Ainsworth et al., 1978).
- 14 In de toekomst zullen we met behulp van een meta-analyse de hypothese toetsen of de problemen van adoptiekinderen ernstiger zijn dan de problemen van niet-geadopteerde kinderen. We zullen daarvoor alle klinische studies met groepen geadopteerden en niet-geadopteerden uit ons meta-analytisch bestand gebruiken.

- 15 In 2001 zijn we in het kader van deze longitudinale studie een follow-up onderzoek gestart. Alle gezinnen en de geadopteerde jongeren van 14 à 15 jaar zullen voor deelname worden benaderd. In het onderzoek staan twee begrippen centraal: gehechtheid en probleemgedrag (Juffer, Van IJendoorn, & Bakermans-Kranenburg, 2000).
- 16 Een voorbeeld uit de primatologie: Ellsworth en Andersen (1997) beschreven hoe rhesus-aapjes hun biologisch eigen en geadopteerde jongen verschillend behandelden.
- 17 In ons onderzoek bleek een korte gezinsbegeleiding met video-feedback te resulteren in positieve interventie-effecten op de ouderlijke sensitiviteit en de gehechtheid van het adoptiekind.

Foto's: Femmie Juffer